

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες (121 βίντεο) ORAL PRESENTATIONS (121 videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33184 & [doi:heal.uoi.12939](https://doi.org/10.12939/heal.uoi.12939). **EN Summary** follows

*Unwertes Leben. Η αυτοκτονία στα στρατόπεδα εξόντωσης και μετά*¹

Διονύσης Γ. Δρόσος²

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η πράξη της αυτοκτονίας καταδικάζεται από τον Kant ως μια πράξη της οποίας ο γνώμων δεν μπορούμε να θέλουμε να αποτελέσει οικουμενικό νόμο. Μια πράξη εγγενώς λογικά αντιφατική, καθώς ενόψει της προοπτικής μιας ‘κακής ζωής’ (όπου δηλαδή η συνέχιση της ζωής τού υποκειμένου συνδέεται με περισσότερο πόνο και λιγότερη ηδονή) αναιρείται η ίδια η ζωή.

Είναι σε θέση αυτή η προστακτική να βοηθήσει στην κατανόηση μιας απόφασης αυτοκτονίας σε συνθήκες ακραίες; Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, οι περιπτώσεις αυτοκτονιών αφορούν κυρίως ανθρώπους που δεν έχουν περάσει ακόμα το κατώφλι της παράδοσης στα ζωικά ένστικτα, αλλά βρίσκονται στο όριο. Επίσης παρατηρείται έντονα σε ανθρώπους που επέζησαν· και μάλιστα πολλά χρόνια μετά την τραυματική εμπειρία.

Στο μεταίχμιο αυτής της απόφασης φαίνεται να βιώνεται το αίσθημα απώλειας του νοήματος της ζωής. Φαίνεται οι αυτόχειρες να μην φοβούνται την προσδοκία άλλων πόνων πλέον, αλλά να λυγίζουν ενώπιον της απορίας κατά πόσον μπορεί να υπάρξει ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε έναν βίο χωρίς νόημα.

Αν η νοηματοδότηση του βίου δεν ανάγεται σε έναν ισολογισμό ηδονών-πόνων, τότε μήπως θα πρέπει να επανεξεταστεί με λιγότερη δογματική αλαζονεία η εκούσια έξοδος από τη ζωή ως ύστατη πράξη ελευθερίας και αξιοπρέπειας;

¹ 28-4-2017 13:00-14:30 Συνεδρία: Π4 Από το φόβο στη γονιμότητα. **Ομιλία** 4η (13:45-14:00):

[YouTube=MPiGE38377E](https://www.youtube.com/watch?v=MPiGE38377E) 20:48. **Άρθρο:** υποβολή 20-5-2022· αποδοχή 20-5-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Δρόσος Δ. «*Unwertes Leben. Η αυτοκτονία στα στρατόπεδα εξόντωσης και μετά*». Στο: «*Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7*» Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς, 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π44: σς 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33184>. & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12939>.

² Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων όταν έγινε το Συμπόσιο). Συγγραφέας των βιβλίων: *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του Νεοφιλελευθερισμού*. Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα 1994. *Αρετές και Συμφέροντα. Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*. Εκδόσεις Σαββάλας- Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα 2008. *Ανταμ Σμιθ: Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (Εισαγωγή, Επιμέλεια, Μετάφραση) Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011. *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας. Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον Σκωτικό Διαφωτισμό*. Νήσος, 2016. Δημοσιεύει τακτικά σε συλλογικούς τόμους και σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Από το 2012 έχει ιδρύσει και διευθύνει την *Mediterranean Society for Enlightenment Studies*: https://www.polsci.auth.gr/en/melos_dep_polsci/drosos-dionysis/. dgdrosos@gmail.com.

Λέξεις κλειδιά: ανάζια ζωή, εξαθλίωση σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, θάνατος σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, αυτοκτονία σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, νόημα της ζωής, ισολογισμός ηδονών-πόνων, εκούσια έξοδος από τη ζωή, ελευθερία, ανθρώπινη αξιοπρέπεια, πότε πρέπει να πεθαίνουμε (ΠΠΠ), πώς πρέπει να πεθαίνουμε (ΠώΠΠ), ευθανασία, δυσθανασία, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

*Unwertes Leben. Suicide in and after the Nazi Concentration Camps*³

Dionysis Drosos⁴

Summary

Kant condemned suicide, as acting on a by which no rational being can at the same time will that it should become a universal law. It is a self-contradictory act, as in view of a painful life, one destructs his/her life itself.

Is this imperative helpful in understanding decisions to suicide in extreme situations? In the Nazi concentration camps, suicides took place among humans who were very close, but had not transcended yet, to the point of total surrender to the vital instincts. Very often, people commit suicide many years after the trauma.

On the verge of such decision, people experience a feeling of loss of meaning in life. It seems that suicides are not afraid the coming of pains, but they collapse before the impossibility to live in decency a meaningless life.

If giving life a meaning does is not reducible to a mere balancing pains and pleasures, shouldn't we treat, with greater sympathy and less dogmatic apriorism, some cases of voluntary life ending as ultimate acts of freedom and dignity?

Keywords: *unwertes leben, impoverishment in concentration camps, death in concentration camps, suicide in concentration camps, meaning of life, pleasure-pain balance, voluntary exit from life, freedom, human dignity, when should we die (WnSWD), how should we die (HSWD), euthanasia, dysthanassía, why should we die (WySWD).*

Υπάρχουν πράγματα που πρέπει να σε κάνουν να χάσεις τα λογικά σου, αλλιώς πάει να πει ότι δεν έχεις τίποτα να χάσεις.

Lessing

Αυτός που έχει ένα γιατί για να ζησει μπορεί να υπομείνει σχεδόν το κάθε πώς.
Nietzsche

1. *Unwertes Leben*

Unwertes Leben, είναι όρος που χρησιμοποίησαν οι Ναζί για να δηλώσουν τη θέση τους ότι η ζωή ορισμένων όντων είναι άνευ αξίας. Τα όντα που δεν τους αξίζει να ζουν είναι τα μέλη της άριας φυλής

³ 28-4-2017 13:00-14:30 Session: *P4 From fear to fertility*. **Speech** 4 (13:45-14:00): [YouTube=MPIGE38377E](https://www.youtube.com/watch?v=MPIGE38377E) 20:48. **Paper**: submitted 20 May 2022· accepted 20 May 2022· no peer reviewed.

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Drosos D. «Leben. Suicide in and after the Nazi Concentration Camps». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P44: ps 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33184>. & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12939>.

⁴ Professor of Moral Philosophy. Aristotle University of Thessaloniki. CV: https://www.polsci.auth.gr/en/melos_dep_polsci/drosos-dionysis/. Email dgdrosos@gmail.com.

που πάσχουν από σωματικές και διανοητικές ασθένειες που απειλούν την ‘υγεία’ της φυλής και βεβαίως οι μη Άριοι και πρωτίστως οι Εβραίοι. Η θέση αυτή τέθηκε σε εφαρμογή με το λεγόμενο ‘πρόγραμμα ευθανασίας’ στην πρώτη περίπτωση και με τη λεγόμενη ‘τελική λύση’ στην τελευταία.

2. Το θέμα των αυτοκτονιών στα ναζιστικά λάγκερ

Το καθεστώς των διώξεων κατά των Εβραίων οδήγησε σε θεαματική άνοδο το ποσοστό αυτοκτονιών, το οποίο μέχρι τότε ήταν ιδιαίτερα χαμηλό μεταξύ των Εβραίων της Ευρώπης. Ιδιαίτερος η τελική λύση, μέσω του μαζικού εγκλεισμού και εξόντωσης στα λάγκερ συνοδεύτηκε από έξαρση των αυτοκτονιών. Το ζήτημα της έκτασης των αυτοκτονιών στα λάγκερ δεν έχει βρει ακόμα ικανοποιητική απάντηση. Αρχικά θεωρήθηκε ότι οι αυτοκτονίες στα λάγκερ ήταν σπάνιο φαινόμενο.⁵ Η άποψη αυτή τείνει να ανατραπεί πλέον. Κλασικό είναι σχετικά το έργο του David Lester, *Suicide and the Holocaust*. Nova Science Publisher, NY. 2005.⁶ Το σημαντικό όμως, όσο και προκλητικό – όπως θα δούμε ακολούθως – για την ερμηνεία, παραμένει το γεγονός του μεγάλου αριθμού αυτοκτονιών μεταξύ εκείνων που επέζησαν· και μάλιστα πολλά χρόνια μετά την ‘απελευθέρωσή’ τους από τα λάγκερ.

3. Η θρησκεία και η φιλοσοφία για την αυτοκτονία

Μολονότι η Αγία Γραφή αναφέρει 6 περιπτώσεις αυτοκτονίας,⁷ χωρίς να προβαίνει στην καταδίκη τους, εντούτοις, όλες οι Αβρααμικές θρησκείες καταδικάζουν την αυτοκτονία ως αμαρτία.

Αντίθετα για τον Χιουμ,⁸ η αυτοκτονία αποτελεί πράξη ελευθερίας και αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου. Η κανονιστική ηθική του Καντ, σε πλήρη συμφωνία εδώ με τις Εκκλησίες, υπερθεματίζει στην *a priori* καταδίκη της αυτοκτονίας. Η κατηγορηματική καταδίκη της αυτοκτονίας από πλευράς της κανονιστικής ηθικής, στηρίζεται στην ερμηνεία της ως πράξης εγωιστικής. Μιλώντας για τον αυτόχειρα γράφει: «Ο γνώμονάς του είναι: από εγωισμό βάζω ως αξίωμα να συντομεύσω την ζωή μου, εφόσον η συνέχισή της μου επιφυλάσσει περισσότερη δυστυχία παρά απόλαυση»⁹ Η αυτοκτονία περιλαμβάνεται στα τέσσερα παραδείγματα κατηγορικής προστακτικής που παραθέτει ο Καντ στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, θεωρώντας την απολύτως καταδικαστέα ανεξαρτήτως συνθηκών. Στις *Παραδόσεις* του για την ηθική, διαφαίνεται μια τάση μετριασμού αυτής της ριγκοριστικής θέσης. Γίνεται αναφορά σε περιπτώσεις όπου η αξιοπρέπεια πρέπει να τίθεται υπεράνω της επιβίωσης. Θα πρέπει ωστόσο να προσέξει κανείς ότι στις περιπτώσεις που αναφέρει ο Καντ, η προάσπιση της αξιοπρέπειας δεν οδηγεί άμεσα σε αυτοχειριασμό, αλλά σε πράξεις που εκθέτουν το πρόσωπο σε θανάσιμο κίνδυνο. Το πρόσωπο δεν αφαιρεί το ίδιο τη ζωή του, αλλά αφήνεται, παραιτείται από την υπεράσπισή της. Μοναδική εξαίρεση, που μοιάζει να κάνει τον Καντ να διστάζει κάπως, είναι η περίπτωση του Κάτωνα,¹⁰ ο οποίος αφαιρεί ο ίδιος τη ζωή του ενώπιον του κινδύνου να υποστεί βασανισμούς και εξευτελισμούς, πράξη που

⁵ Dublin, L.I. *Suicide*. New York: Ronald, 1963, Lester, D. (1997). “Suicidality in German concentration camps”. *Archives of Suicide Research*, 3, 1997, Roden, R.G., “Suicide and Holocaust survivors” *Israeli Journal of Psychiatry*, 19, 1982. Ryn Z., “Suicides in the Nazi concentration camps”. *Suicide & Life-Threatening Behavior*, 16, 1986.

⁶ Ο Lester αναθεώρησε την αρχική άποψή του και παραδέχεται ότι παρά την περί του αντιθέτου άποψη πολλών επιζώντων (Primo Levi, M. Dvorjetski and Dr. L. Eitinger) και τα προβλήματα της μη αξιοπιστίας των στατιστικών δεδομένων, το ποσοστό αυτοκτονιών εντός των λάγκερ ήταν ιδιαίτερος υψηλό. Βλ. David Lester, “The Suicide Rate in the Concentration Camps Was Extraordinarily High: A Comment on Bronisch and Lester”, *Archives of Suicide Research*, 8:2, 2004.

⁷ Αυτοκτονίες στην *Εβραϊκή Βίβλο*: Αβιμέλεχ (*Κριτές* 9: 54), Σαμψών (*Κριτές* 16: 26-31), Σαούλ (1 *Σαμουήλ* 31:3-6), Αχιτόφελ (2 *Σαμουήλ* 17:1, 23), Ζιμρί (1 *Βασιλείς* 16:18). Καμία δεν καταδικάζεται. Glen Evans, *The Encyclopedia of Suicide*. Facts On File, Inc., 2003, σ. 26. Στην *Καινή Διαθήκη*, η μόνη αυτοκτονία που αναφέρεται είναι εκείνη του Ιούδα. Και πάλι χωρίς επίκριση.

⁸ David Hume, «Of Suicide», *Essays*, pp. 576-589.

⁹ I.Kant, *Ta Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* §§ 53-54.

¹⁰ Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*. Cambridge University Press, 1997, 27:371

φαίνεται να αντιμετωπίζεται από τον φιλόσοφο με κάποια συγκατάβαση, καθώς ομολογεί ότι δεν θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κανείς «δειλία». ¹¹ Εντούτοις, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, λίγες γραμμές πιο κάτω, ο φιλόσοφος αρνείται την ευγένεια και ανωτερότητα αυτής της πράξης, επιμένοντας ότι θα ήταν ευγενέστερο να δεχθεί να υπομείνει ο Κάτων τους βασανισμούς χωρίς να λυγίσει, παρά να επιλέξει να τους αποφύγει αυτοκτονώντας. ¹²

Ο Σπινόζα επίσης θεωρεί την αυτοκτονία πράξη ενάντια προς το Λόγο. Όμως στη δική του προσέγγιση εκείνο που επισημαίνεται είναι απλώς ότι κανείς δεν μπορεί εκ της ουσίας του μόνον κινούμενος να επιδιώκει την αυτοκαταστροφή του. Η επιθυμία αυτοκαταστροφής αντιφάσκει προς τη φυσική προσπάθεια του όντος να διατηρηθεί στο είναι του. Μόνον υπό την επίδραση λοιπόν *εξωτερικών αιτιών* μπορεί κάποιος να οδηγηθεί στην αυτοκαταστροφή. ¹³ Ανορθολογική πράξη σε αμφοτέρους τους φιλοσόφους βεβαίως, αλλά στην περίπτωση του Kant πρόκειται επιπλέον για **ηθικά κατακριτέα** πράξη, καθόσον εναντιώνεται σε απόλυτο καθήκον. Στον Σπινόζα όμως, δεν νοείται ούτε η έννοια του καθήκοντος ούτε η έννοια της μοραλιστικής καταδίκης του αυτόχειρα. ¹⁴ Η ζωή απλώς ηττάται από υπέρτερες δυνάμεις. Και αυτές δεν μπορούν παρά να είναι εξωτερικές προς το έμβιο ον. Η δυστυχία στην οποία υποκύπτει ο αυτόχειρας είναι αρκετή. Η μοραλιστική εξουθένωσή του μετά θάνατον παρέλκει. Και δεν έχει και καμία βάση.

4. Η Συνθήκη Auschwitz: επίθεση στο νόημα της ζωής

Ποια είναι αυτά τα *εξωτερικά αίτια* στην περίπτωση αυτού που ονομάστηκε ‘στρατοπεδικό σύμπαν’ [Univers Concentrationnaire¹⁵]; Δεν θα επιχειρήσω μια ακόμα αναγκαστικά ανεπαρκή ή και απρεπή ίσως έναντι των θυμάτων περιγραφή της φρίκης. Ούτε θα χρησιμοποιήσω επιχειρήματα του τύπου: «μα οι συνθήκες εκεί ήταν τόσο φρικτές ώστε να επιτρέπουν μια εξαίρεση στην αυστηρή απαγόρευση της αυτοκτονίας». Όχι. Αν μείνουμε σε αυτή τη λογική, φοβάμαι ότι δεν έχουμε καταλάβει τίποτα για το ‘στρατοπεδικό σύμπαν’ και για τη συνθήκη Auschwitz. Η ωμότητα, το μίσος, ο φόνος ποτέ δεν έλειψαν από την ανθρώπινη ιστορία. **Άλλο** είναι εκείνο το οποίο συνετελέσθη εκεί για πρώτη φορά.

Η συνθήκη Άουσβιτς υπήρξε μια βιομηχανία καταστροφής της ζωής, με την έννοια ακριβώς ότι συστηματικά, επιστημονικά και εμπρόθετα επιτέθηκε στο νόημα της ζωής των θυμάτων της. Αντιμετωπίζοντας τους εγκλειστούς ως έμβια όντα ανάξια να ζουν, ως Unwertes Leben, δεν περιορίστηκε στην τελική φυσική τους εξόντωση, αλλά παρήγαγε με βιομηχανική ακρίβεια την εκκένωση της ηθικής τους ζωής ενόσω ζούσαν. Λειτουργώντας ως αυτο-εκπληρούμενη προφητεία, κατέστησε τη ζωή τους ανάξια να τη ζήσουν, στην ίδια τη συνείδηση των πλέον εύθραυστων. Σε αξιοσημείωτο βαθμό αυτό το καινοφανές πείραμα – το πλέον οργανωμένο από κτίσεως κόσμου πείραμα όχι απλώς δολοφονίας, αλλά αναίρεσης της αξίας της ζωής – επέφερε την εκ των ένδον υπονόμηση της πρωταρχικής επιθυμίας της ζωής. Μετέτρεψε, αυτή η επίθεση στη φύση, πολλά από τα θύματά της όχι σε μη όντα, ¹⁶ αλλά σε όντα παραδομένα στην εντροπία της αποσύνθεσης, στην αντίθεση προς τη ζωή ροπή προς το μη ον. Η καταστροφή της εμπιστοσύνης στην ανθρωπότητα, η οποία συνετέλεσθη στο κατώφλι των κρεματορίων, όπως το συνόψισε ο Χάμπερμας, σήμαινε κάτι πολύ βαθύτερο από την προσδοκία

¹¹ *Ibid.*, 27:374

¹² «Όμως αυτή η αυταπάτη εξαφανίζεται, αν η ελευθερία μπορεί να υπάρξει μόνον υπό μια σταθερή συνθήκη, που δεν μπορεί να μεταβληθεί υπό οποιεσδήποτε περιστάσεις. Αυτή η συνθήκη είναι ότι δεν μπορώ να χρησιμοποιήσω την ελευθερία μου εναντίον του εαυτού μου για την αυτοκαταστροφή μου και ότι δεν την αφήνω να περιοριστεί από οτιδήποτε το εξωτερικό. Αυτή είναι η ευγενής μορφή της ελευθερίας» *Ibid.*, 27:374-5.

¹³ *Ηθική*, Μέρος 3. Προτάσεις 4, 5, 6, και Μέρος 4. Πρόταση 20 (σχόλιο). Μπαρούχ Σπινόζα, *Ηθική* (μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης), Εκκρεμές, Αθήνα 2009.

¹⁴ Sanja Ivic, “Spinoza and Kant on Suicide”, *Res Cogitans* no. 4, vol. 1, 2007.

¹⁵ David Rousset, *L'Univers concentrationnaire*. Fayard/Pluriel, 2011.

¹⁶ Η σε μετατροπή τους σε άλλο είδος, όπως γράφει ο Αντέλμ. Ρομπέρ Αντέλμ, *Το ανθρώπινο είδος* (μτφρ. Τερέζα Βεκιαρέλλη, Σάρα Μπενβενίστε). Εκδ. Εστία, Αθήνα, 2008, *passim*.

πόνου και μόνον πόνου από το απροσδιόριστο βραχύ ούτως ή άλλως μέλλον.¹⁷ Σήμαινε καταστροφή των δυνάμεων που εμπνέουν και στηρίζουν την παραμονή στο είναι, παρά την όποια προσδοκία πόνου. Αυτός είναι ο λόγος που παρατηρούμε τόσο πολλές αυτοκτονίες μεταξύ εκείνων που επέζησαν και μάλιστα αρκετές δεκαετίες μετά την ‘απελευθέρωσή’ τους, όταν πλέον δεν υπήρχε καμία αρνητική προσδοκία επιπλέον πόνου. Δεν επέλεξαν να φύγουν από τη ζωή αυτοί οι άνθρωποι, για να απαλλαγούν από κακοπέραση και από απουσία ηδονών. Αλλού θα πρέπει να ψάξει κανείς. Και τη μαρτυρία μας τη δίνουν οι ίδιοι στα κείμενα που μας άφησαν.

5. Ηθική της ζωής και ηθική του καθήκοντος

Μελετώντας τις περιπτώσεις αυτοκτονιών μεταξύ των κρατούμενων και των πρώην κρατούμενων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, διαπιστώνει κανείς ότι το πλαίσιο κατανόησης που προσφέρει η ριγκοριστική κανονιστική ηθική είναι πολύ στενό. Υπάρχουν σαφέστατα περιπτώσεις όπου ο ‘εγωιστικός’ ωφελμιστικός υπολογισμός προσδοκίων πόνου-ηδονής δεν είναι σε θέση να θεματοποιήσει την απόφαση της αυτοχειρίας. Ίσως είναι δόκιμο εν προκειμένω να ενεργοποιήσει κανείς τη διάκριση δυο διακριτών θεωρήσεων της ηθικής. Η μοραλιστική κανονιστική ηθική, στο πλαίσιο της οποίας κινείται η θεώρηση του Καντ, εκλαμβάνει ως δεδομένα τα ζητήματα της νοηματοδότησης και της πληρότητας του βίου. Για να συμμορφωθεί όμως κανείς σε κανόνες ηθικής, θα πρέπει προηγουμένως, αλλά και συγχρόνως, να έχει και να συνεχίσει να έχει μια συνείδηση ότι ο βίος του έχει νόημα· ότι δηλαδή αξίζει να ζήσει, καθώς ανεξαρτήτως κόπου, πόνου και βασάνου, προσβλέπει σε μια πλήρωση της βαθιάς υποστατικής του επιθυμίας για ευτυχία, κάτι που δεν συμπίπτει ούτε με την ωφέλεια ούτε με την ηδονή. Αντιθέτως, η πίστη του στο νόημα μπορεί να τον κάνει να υποφέρει την οδύνη, αλλά και τη θυσία και την υπέρβαση των κατώτερων παρορμήσεων και περιστασιακών επιθυμιών. Αυτό είναι ασφαλώς θέμα της Ηθικής, με την ευρύτερη έννοια. Ηθική της πληρότητας του βίου και της ευτυχισμένης συνείδησης. Ηθική του νοήματος. Μόνον στο πλαίσιό της αποκτά νόημα και τη δική του θέση ο κανονιστικός μοραλισμός του καθήκοντος. Ανατρέχοντας πριν από τον Καντ, στην Ηθική του Σπινόζα, θα δούμε πως υπάρχουν συγκεκριμένα ενεργήματα της υποστατικής χαράς που καθιστούν τη ζωή άξια να τη ζει κανείς. Και αυτά είναι η ίδια η φιλοσοφία, η αγάπη, η απόλαυση (ως βίωση της ενότητας της ευαισθησίας και της συνείδησης), η ενατένιση (...) και η δημιουργία.¹⁸ Η ολότητα αυτών των ενεργημάτων είναι παραγωγός **νοήματος**. Αντίθετα, είναι η συστηματική αναιρέση αυτών των δυνατοτήτων με σκοπό την εκκένωση του νοήματος της ζωής που οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις στην κατίσχυση των δυνάμεων αυτοκαταστροφής.

Προς επίρρωση της υπόθεσης, εκ του αντιθέτου, έρχεται η μαρτυρία των ελαχίστων εκείνων, οι οποίοι όχι απλώς επιβίωσαν, αλλά αναγεννήθηκαν ηθικά μέσα από το μαρτύριο. Δεσπόζει εδώ η φιγούρα του σπουδαίου Βίκτωρ Φρανκλ. Θεμελιωτής της λογοθεραπείας, ο Φρανκλ μας παραδίδει το γραμμένο μέσα στο Αουσβιτς έργο *Το νόημα της ζωής*. Πρωταρχικό ζητούμενο της ζωής δεν είναι η ηδονή ούτε η ισχύς, αλλά το **νόημα**. Ο Φρανκλ διακρίνει τρεις φάσεις πνευματικών αντιδράσεων του εγκλείστου: η πρώτη περίοδος της εισαγωγής που συνοδεύεται από καταθλιπτικό σοκ, η δεύτερη περίοδος της ρουτίνας που χαρακτηρίζεται από απάθεια και συναισθηματική νέκρωση, και η τρίτη περίοδος της απελευθέρωσης και της επιστροφής στη ζωή με όλο το ενοχικό βάρος και το ακοινώνητο του τραύματος.

Στην πρώτη φάση, η σκέψη της αυτοκτονίας είναι πολύ συνήθης και εμφανίζεται ως λογική λύση.¹⁹ Ο πνευματικός πόνος από την προσβολή που φέρει η βία είναι βαθύτερος και διαρκέστερος από τον

¹⁷ Έκλειψη της αίσθησης του χρόνου, καθόσον η κάθειρξη είχε απροσδιόριστη διάρκεια, όπως επισημαίνει ο Ζαν Αμερύ. Jean Amery, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση* (μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης), Άγρα, Αθήνα, 2009.

¹⁸ Robert Misrahi, *Η ευτυχία. Δοκίμιο για τη χαρά*. Scripta, Αθήνα 1999, 98.

¹⁹ Ο Ρομπέρ Αντέλμ, στο βιβλίο του *Το ανθρώπινο είδος* γράφει: «Μπαίνεις ενδεχομένως στον πειρασμό να κατανοήσεις αυτούς που ρίχτηκαν στα ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα. Το έκαναν τόσο για να στερήσουν τον SS από το υποχείριό του όσο και για να πάψουν να υποφέρουν. Ο νεκρός είναι πιο ισχυρός από τον SS. Ο SS δεν μπορεί να καταδιώξει τον σύντροφο πέρα από το θάνατο. Για μια ακόμα φορά, ο SS είναι υποχρεωμένος να σταματήσει. Έχει φτάσει σ’ ένα όριο. Φτάνουν στιγμές που θα μπορούσες να αυτοκτονήσεις μόνο και μόνο για να

σωματικό και με την εξοικείωση στο περιβάλλον του ανά πάσα στιγμή θανάτου και του θνήσκειν εν ζωή σιγά σιγά περνάμε στο δεύτερο στάδιο, που χαρακτηρίζεται από παλινδρόμηση σε πρωτόγονο στάδιο επιβίωσης· περιφρόνηση προς ό,τι δεν εξυπηρετεί τον άμεσο σκοπό της διατροφής και συγκροτείται ένας νέος μηχανισμός άμυνας: η αναισθησία.

Ο Χόρχε Σεμπρούν έζησε στο Μπούχελβαλντ τις τελευταίες φρικτές στιγμές του θανάτου του Maurice Halbwachs, του διαπρεπούς κοινωνιολόγου, μαθητή του Emile Durkheim, που ασχολήθηκε επισταμένως με το θέμα της αυτοκτονίας. Μεταφέρει λοιπόν τη μαρτυρία του για τον εν ζωή θάνατο, για την απόλυτη αδυναμία του ψυχοραγούντος φίλου του: «Ασφαλώς ο θάνατος είναι η εξάντληση κάθε επιθυμίας, ακόμα και της επιθυμίας να πεθάνεις. Μόνο με αφετηρία τη ζωή, τη γνώση της ζωής, μπορούμε να έχουμε την επιθυμία να πεθάνουμε. Αυτή η θανατηφόρα επιθυμία εξακολουθεί να είναι μια αντανάκλαση ζωής».²⁰

Στο ίδιο πνεύμα, ο Πρίμο Λέβι επισημαίνει: «Κατ' αρχάς, η αυτοκτονία είναι πράξη των ανθρώπων και όχι των ζώων, δηλαδή προϋποθέτει τη σκέψη, δεν είναι μια ενστικτώδης, φυσική επιλογή· στο Λάγκερ υπήρχαν λίγες δυνατότητες επιλογής, ζούσαμε ακριβώς όπως τα δαμασμένα ζώα, που αφήνονται στο θάνατο, αλλά δεν αυτοκτονούν... επειδή ο θάνατος ήταν αδιάκοπα επικείμενος, δεν υπήρχε χρόνος για να επικεντρωθούμε στην ιδέα του θανάτου».²¹

Σε ένα περιβάλλον που δεν άφηνε περιθώρια ούτε για παθητική (απόλαυση) ούτε για ενεργητική (δημιουργία) χαρά, ο Φρανκλ δεν αφήνει ανεκμετάλλευτη καμία δυνατότητα στήριξης της απόφασής του να ζήσει. Αυτό γίνεται με την έμμονη σκέψη αγαπημένων προσώπων, της συντρόφου του στην περίπτωση του,²² αλλά θα μπορούσε να πρόκειται για οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο με προσωπική σημασία ή ακόμα και για το πρόσωπο του Θεού, για κάποιον που πιστεύει: η αίσθηση της παρουσίας του προσώπου του άλλου, ο οποίος παρακολουθεί και με τον οποίο συνομιλεί εσωτερικά δημιουργεί ένα έρεισμα και μια αντίσταση στη μοναξιά και τη συναισθηματική νέκρωση. Άλλος δρόμος είναι η δημιουργία μιας υποτυπώδους ομάδας συζητήσεων. Άλλος δρόμος, το χιούμορ που δημιουργεί αποστασιοποίηση από τα καθημερινά θλιβερά συμβάντα. Πιο σημαντικός ακόμα δρόμος, η πρακτική αφοσίωση στους αρρώστους του, η υπηρετήση του πάσχοντος άλλου. Η προσπάθεια αυτή περιλαμβάνει και την ενεργητική παρεμπόδιση επιχειρούμενων αυτοκτονιών, παρά τους αυστηρούς κανονισμούς του στρατοπέδου που απαγορεύουν ρητά να παρεμποδίζονται οι αυτοκτονίες. Μέσα από αυτούς τους δρόμους, συγκροτεί το ισχνό, αλλά σωτήριο πεδίο της ελευθερίας του και της αξιοπρέπειάς του. Μέσα από αυτούς τους δρόμους δημιουργεί ενεργητικά το νόημα της ζωής του. Κορύφωση αυτής της θέλησης για νόημα είναι η ίδια η νοηματοδότηση του πάσχειν. Πρέπει να βρει νόημα στα ίδια τα βάσανα που υφίσταται και να σταθεί απέναντί τους με αξιοπρέπεια. Εκεί συναντά τον Ντοστογιέφσκι ο οποίος έλεγε πως το μόνο που φοβόταν ήταν μήπως φανεί ανάξιος της οδύνης του και των μαρτυριών του. Αναφερόμενος ρητά στον Σπινόζα, να χτίσει 'εντελείς ιδέες' για τα πάθη του, ώστε να παύσουν αυτά να είναι πάθη και να κερδηθεί το ελάχιστο ελευθερίας και νοήματος χωρίς το οποίο δεν μπορεί να διατηρηθεί η ύπαρξη. Γνωρίζουμε και γνωρίζει και ο ίδιος ο Φρανκλ ότι ελάχιστοι μπόρεσαν. Ωστόσο, το γεγονός ότι έστω και ένας μπόρεσε, πιστώνεται στις δυνατότητες του ανθρώπινου είδους. Έχει σημασία όμως να επιμείνουμε ότι το κατόρθωμα αυτό δεν πραγματοποιήθηκε αρνητικά, ως υπακοή σε μια μοραλιστική κατηγορική απαγόρευση, αλλά θετικά ως ενεργητική και πρακτική επιζήτηση νοήματος. Αν δεν υπάρχει νόημα, τότε δεν έχει νόημα ούτε ο ορθός λόγος ούτε ο μοραλιστικός φορμαλισμός που αυτός επιτάσσει και που είναι απαραίτητος για τον κοινωνικό βίο. Και η οικοδόμηση νοήματος μέσα από

εξαναγκάσεις τον SS να προσκρούσει σ' αυτό το όριο, μπροστά στο αδρανές αντικείμενο στο οποίο θα έχεις μετατραπεί, στο νεκρό κορμί που του γυρνάει την πλάτη, που περιφρονεί ασύστολα το νόμο του... γι' αυτό, ο φόβος του θανάτου δεν ήταν πάντα απόλυτος για μας.» Ρομπέρ Αντέλμ, *Το ανθρώπινο είδος, ό.π.*, σσ. 154-5.

²⁰ Χόρχε Σεμπρούν, *Γραφή ή ζωή* (μτφρ. Βασίλης Τομανάς), Εξάντας, Αθήνα 1996, σ. 56.

²¹ Πρίμο Λέβι, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν* (μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη) Εκδ. Αγρα, Αθήνα 2000, σ. 79.

²² Βίκτωρ Φρανκλ, *Το νόημα της ζωής*, (μτφρ. Ίκαρος Μπαμπασάκης), Εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2014. σ. 73. «Θές με ως σφραγίδα επί την καρδίαν σου, ως σφραγίδα επί τὸν βραχίονά σου· ὅτι κραταιὰ ὡς θάνατος ἀγάπη» *Άσμα Ασμάτων*, 8:6.

ανάληψη προσωπικής ευθύνης είναι προσωπικό και ιδιαίτερο κατόρθωμα, διαφορετικό για το κάθε πρόσωπο, ενώ οι δεσμεύσεις των μοραλιστικών κανόνων είναι γενικεύσιμες και οικουμενικές.

6. Γιατί η αυτοκτονία μετά την ‘απελευθέρωση’;

Αυτά εντός της στρατοπεδικής αιχμαλωσίας. Η οδύνη όμως δεν τερματίζεται με την ‘απελευθέρωση’. Τότε αρχίζει το τρίτο στάδιο πνευματικών αντιδράσεων του αιχμαλώτου. Εκεί επισημαίνεται η καινοφανής δυσκολία να αισθανθεί ο ‘απελευθερωμένος’ χαρά. Η ξαφνική αφαίρεση της μεγάλης πίεσης που υπέστη για μεγάλο διάστημα λειτουργεί κάπως σαν τη νόσο των δυτών και καθιστά τον ‘απελευθερωμένο’ ιδιαίτερα ευάλωτο και εκτεθειμένο σε κίνδυνο να υποστεί σοβαρή ζημιά στην πνευματική και ηθική του υγεία (*ibid.*,145). Τότε δοκιμάζει την πικρία ότι αδυνατεί να κοινωνήσει την εμπειρία του σε όσους δεν την δοκίμασαν οι ίδιοι. Αλλά και τη διάλυση της ψευδαίσθησης ότι η ‘απελευθέρωση’ θα τον έφερνε σε έναν κόσμο όπως τον είχε αφήσει πριν την αιχμαλωσία και κυρίως η απογοήτευση ότι μετά την αίσθηση ότι έχει φτάσει στο υπέρτατο όριο του πάσχειν, η ζωή του τώρα, όπου το προσδοκώμενο μέλλον είχε πλέον γίνει παρόν, επιφύλασσε και άλλες επιπλέον οδύνες, χωρίς όριο. Θα πρέπει να προσθέσουμε σε αυτά και το σύνδρομο ενοχής για την ίδια τους την επιβίωση, σύνδρομο για το οποίο δίνουν μαρτυρία όλοι οι επιζήσαντες που μπόρεσαν να γράψουν. Και εκείνοι που τελικά αυτοκτόνησαν, αλλά και οι υπόλοιποι που άντεξαν.

Ποιοί πρώην έγκλειστοι αυτοκτόνησαν; Μεγάλη μερίδα από αυτούς υπήρξαν διανοούμενοι, μια ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία εγκλειστών: Jean Amery (Hans Mayer), Bruno Bettelheim, Paul Celan, Jerzy Kosinsky, Primo Levi, Arthur Koestler, Piort Rawicz, Peter Szondi, Joseph Wulf. Σε όλες τις περιπτώσεις αυτές, παρατηρούμε να επανέρχονται τα ίδια συμπτώματα: μετατραυματικό στρες, απώλεια εμπιστοσύνης στον κόσμο, αδυναμία να κοινωνήσουν στους ανθρώπους το μη κοινωνισμό της στρατοπεδικής εμπειρίας, ενοχή για την επιβίωση («οι καλύτεροι από εμάς χάθηκαν· γιατί να σωθώ εγώ;»)²³

Όλοι οι επιζήσαντες αναφέρονται στο βίωμα του εγκλεισμού τους στον τόπο όχι του θανάτου, αλλά του διαρκούς θνήσκειν ως **Το πραγματικό**.

Ο Πρίμο Λέβι στο βιβλίο του *Η Ανακωχή*, δηλώνει πως «έξω από το στρατόπεδο τίποτε δεν είναι αληθινό· όλα τα υπόλοιπα είναι μόνο σύντομες διακοπές, πλάνη των αισθήσεων, όνειρο».²⁴ Το επαναλαμβάνει και ο Χόρχε Σεμπρούν, ο οποίος δεν αυτοκτόνησε, στο βιβλίο του *Η γραφή ή ζωή...* «γιατί η επιστροφή στην κατάσταση της εγρήγορσης, στον ύπνο της ζωής, ήταν τρομακτική αυτή καθεαυτή. Το τρομακτικό ήταν ότι η ζωή ήταν όνειρο, έπειτα από την ακτινοβολία πραγματικότητας του στρατοπέδου».²⁵

Μετά την απελευθέρωση, το μίσος προς τους εγκληματίες στρέφεται πλέον προς τα μέσα ως ενοχή. Μια βραδυφλεγής βόμβα απαξίωσης της ζωής. Ο Πρίμο Λέβι και πάλι στο *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν* μιλά για την αυτοκτονία. Έχει βαρύνουσα σημασία η ερμηνεία ενός ανθρώπου, ο οποίος τελικά αυτοκτόνησε, την ημέρα μάλιστα της 42^{ης} επετείου της ‘απελευθέρωσής’ του. Παραθέτω: «... στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η αυτοκτονία προϋποθέτει ένα αίσθημα ενοχής, το οποίο καμία τιμωρία δεν ήλθε να μετριάσει· εκεί, τη σκληρότητα της αιχμαλωσίας την αισθανόμασταν σαν τιμωρία και το αίσθημα ενοχής (η ύπαρξη τιμωρίας προϋποθέτει την ενοχή) απωθούνταν σε δεύτερη μοίρα, για να εμφανιστεί ξανά μετά την απελευθέρωση· (...) Ποια ήταν η ενοχή; Όταν όλα τελείωσαν, επέστρεψε η συνείδηση ότι δεν είχαμε πράξει τίποτα ή όχι αρκετά ενάντια στο σύστημα στο οποίο είχαμε βυθιστεί».²⁶

²³ Weisz GM. “Secondary Guilt Syndrome May Have Led Nazi-persecuted Jewish Writers to Suicide”, *Rambam Maimonides Medical Journal* 2015: 6 (4). Επίσης, Eitinger, L. (1993). “The aging Holocaust survivor». *Echoes of the Holocaust*, 2, 5-12.

²⁴ Πρίμο Λέβι, *Η Ανακωχή* (μτφρ Ζακ Σαμουήλ), Εκδ. Μέδουσα, Αθήνα 1997, σ.236.

²⁵ Χόρχε Σεμπρούν, *Γραφή ή ζωή* (μτφρ. Βασίλης Τομανάς), Εξάντας, Αθήνα 1996, σσ. 187-8.

²⁶ Πρίμο Λέβι, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν* (μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη) Εκδ. Άγρα, Αθήνα 2000, σσ. 79-80.

Το τραύμα είναι ανεπούλωτο. Σε αυτό επανέρχονται όλοι οι επιζήσαντες. Ο Πρίμο Λέβι αναφέρεται στην «ανιάτη φύση της προσβολής που εξαπλώνεται σαν επιδημία» στη ντροπή που αγνοούσαν οι Γερμανοί, αλλά που «... νιώθει ο δίκαιος μπροστά στην αδικία που διέπραξε κάποιος άλλος, καθώς υποφέρει στην ιδέα ότι πλέον η αδικία υφίσταται, ότι έχει εισχωρήσει αμετάκλητα στον κόσμο των υπαρκτών πραγμάτων...» και πιο κάτω «... ασχήμια που έχει φωλιάσει μέσα μας· αλλά και τη θλίψη, γιατί νιώθαμε ότι δεν θα μπορούσε να συμβεί τίποτα τόσο καλό και τόσο αγνό που να σβήσει το παρελθόν μας, κι ότι τα σημάδια της προσβολής θα έμεναν μέσα μας για πάντα».²⁷

Το ίδιο γράφει και ο Ζαν Αμερύ: « όποιος υποβλήθηκε σε βασανιστήρια παραμένει παντοτινά ξένος στον κόσμο. Το όνειδος της συντριβής δεν εξαλείφεται. Η εμπιστοσύνη στον κόσμο... ουδέποτε αποκαθίσταται. Η εμπειρία τού συνανθρώπου ως αντι-ανθρώπου παραμένει μέσα στο θύμα του βασανισμού με τη μορφή συμπτωμένου τρόμου, στερώντας του τη θέα σε έναν κόσμο που διέπεται από την αρχή της ελπίδας».²⁸

7. Η οικειοθελής παραίτηση από τη ζωή

Η οικειοθελής παραίτηση από τη ζωή που εκφράστηκε από τη θυσία του π. Maximilian Kolbe, που προσφέρθηκε να πάρει ο ίδιος τη θέση ενός μελλοθανάτου δίνει διάσταση υψηλή στην υποβοηθούμενη έστω αυτοκτονία. Υπάρχει όμως και μια ειδική περίπτωση αδιαμεσολάβητης αυτοκτονίας ριζικά εκτός του μοραλιστικού παραδείγματος.

Είδαμε ότι ο Καντ απαιτούσε από τον Κάτω να εκτεθεί σε βασανισμούς και να μην υπεκφύγει αυτοκτονώντας, για να του αναγνωρίσει την ηθική ευγένεια της στάσης του. Λοιπόν, υπήρξε στο Auschwitz η θρυλική Mala Zimetbaum, αφού απέδρασε μαζί με τον σύντροφό της Edek Galiński, συνελήφθη, υπέστη μαζί του, τα μαρτύρια που απέφυγε ο Κάτω και κατά τη δημόσια «τελετή» της εκτέλεσής της μπροστά σε όλο το παρατεταγμένο στρατόπεδο, έκοψε τις φλέβες της κάτω από το κρώμα.²⁹

Αναρωτιέται κανείς, κατά πόσον θα μπορούσαν να την αφορούν αυτές οι γραμμές: «Αυτό είναι το πιο τρομακτικό πράγμα που μπορεί να φανταστεί κανείς. Διότι όποιος έχει φτάσει τόσο μακριά ώστε να εξουσιάζει ανά πάσα στιγμή τη ζωή του, αυτός εξουσιάζει επίσης τη ζωή οποιουδήποτε άλλου· για αυτόν η πόρτα έχει ανοίξει για τη διάπραξη οποιουδήποτε εγκλήματος ... Ωστε η αυτοκτονία προκαλεί φρίκη, καθόσον μέσω αυτής ένας άνθρωπος τοποθετεί τον εαυτό του κάτω από τα κτήνη».³⁰

Ως απάντηση, θα μου επιτρέψετε να αφιερώσω το παρόν δοκίμιο στη μνήμη της Mala Zimetbaum, που με την πράξη της τοποθέτησε τον εαυτό της πολύ πιο πάνω από ό,τι αντιλαμβάνονται οι φιλόσοφοι ως ανθρώπινη αξιοπρέπεια, καθώς στοχάζονται τον κόσμο από το γραφείο τους.

---

²⁷ Πρίμο Λέβι, *Η Ανακωχή* (μτφρ Ζακ Σαμουήλ), Εκδ. Μέδουσα, Αθήνα 1997, σ. 15.

²⁸ Jean Amery, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, ό.π., σ.88

²⁹ Bernard Suichey, *Résistances juives à l'anéantissement*. Editions Luc Pire. Parole et silence. Bruxelles, 2007.

³⁰ Kant, *Lectures...ο.π.*, 27:372.